

вательного процесса и направлены на развитие личности учащегося. Знание принципов обучения позволяет правильно определять цели, выбирать содержание учебного материала, выбирать формы и методы обучения в соответствии с целью, организовать учебный процесс по своим законам.

SUMMARY. This article discusses the importance of principles for increasing the effectiveness of intercultural communication of students in the process of teaching English. The principles of teaching reflect the objective laws of the educational process and are aimed at developing the student's personality. Knowledge of the principles of learning allows you to correctly determine goals, select the content of educational material, choose forms and methods of teaching in accordance with the goal, and organize the educational process according to your own laws.

O'QUVCHILARNI BAYON VA INSHO YOZISHGA O'RGATISHNING O'ZIGA XOS JIHATLARI

A.D.Najimova – dotsent v.v.b.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: boshlangʻich sinflar, yozma ish, bayon, insho, matn, farq.

Ключевые слова: начальные классы, письменная работа, изложение, сочинение, текст, отличие.

Key words: primary grades, writing, statement, essay, text, difference.

Taʼlim oʻzbek va qoraqalpogʻ tillarida olib boriladigan boshlangʻich sinflarning ona tili darslarida oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma nutqini oʻstirish asosiy maqsadlardan biri sanaladi. Yozma nutqni shakllantirishga xizmat qiluvchi mashqlar yozma asosni bayon va insho yozish, matn tuzish kiradi. Ona tilidan yaratilgan amaldagi darsliklar sharoitida yozma ishlarning ushbu turlarini oʻtkazish samaradorligi dars mavzusi boʻyicha oʻtiladigan talaffuz va imlo qoidalari, leksik va grammatik materiallar, tinish belgilariga oid bilimlarning oʻzlashtirilishiga bogʻliq boʻladi. Chunki taʼlim mazmunidan mutlaqo ajralgan holda yoziladigan bayon ham, insho ham oʻrgatish xususiyatiga ega emas.

Metodik adabiyotlarda bayon va insho bogʻlanishli nutq oʻstirish aspektida qaraladi. Bunda taʼlim mazmuni gaplarni oʻzaro bogʻlovchi leksik va grammatik vositalar, gaplarni oʻzaro birlashtirishda amal qilinadigan qoidalar, mantiq qonunlari, matnning tashqi shakllanish jihatlarini doirasi bilan cheklanadi. Bizningcha, boshlangʻich sinflarda matnning tuzilish xususiyatlari oʻrganiladigan, shunga doir bilimlar, koʻnikma va malakalar mustahkamlanadigan darslarga bogʻlanishli nutq oʻstirish mazmuniga ega boʻladi. Matn yaratish mashqlari bayon yoki insho koʻrinishida tashkil etilsa, ushbu yozma ish turlari matn tuzilishini oʻrganish xarakterini kasb etgani uchun bogʻlanishli nutqqa dahldor boʻladi. Bunday taʼlim mazmuni tor koʻlamni tashkil etadi.

Gapda soʻzlarning oʻzaro bogʻlanishi, soʻz va soʻz shakllarining imlosi, tinish belgilariga doir taʼlim mazmuni boshlangʻich sinflarda ona tili darslarining katta qismini egallaydi. Ushbu taʼlim mazmunini nutqqa singdirish «bogʻlanishli nutq» oʻstirish doirasida emas, balki umuman, «yozma ishlar» sohasida qaralishi toʻgʻri boʻladi. Shunga koʻra ham gapda soʻzlarning oʻzaro bogʻlanishi, soʻz va soʻz shakllarining imlosi, tinish belgilariga doir taʼlim mazmuni «bogʻlanishli nutq» oʻstirish deb emas, balki «yozma ish» oʻtkazish deb atalgani toʻgʻri boʻladi. Boshqacha aytganda, boshlangʻich sinflarning aksariyat ona tili darslarida yozma ishlar (diktant, bayon, insho va ularning turlari) oʻtkaziladi, oz qismigina matn tuzilishini oʻrganish va shunga doir bilimlar, koʻnikma va malakalarni mustahkamlash maqsadiga qaratiladi. Aytilganlarni umumlashtirgan holda bayon va inshoni darsda oʻrganiladigan taʼlim mazmuniga koʻra ikki xil maqsad bilan oʻtkazish zarurligini taʼkidlash mumkin:

1) soʻz boyligi, talaffuz va imlo qoidalari, grammatikaga doir bilimlar, tinish belgilarini ishlatish qoidalarini mustahkamlashga qaratilgan bayon va insho;

2) matnning tuzilish xususiyatlarini oʻrganish bilan bogʻliq ravishda bogʻlanishli nutq oʻstirishga doir bayon va insho.

Baʼzan bayon va insho biror yangi mavzuni emas, balki oʻtilganlarni mustahkamlash niyatida tashkil etilsa, yuqoridagi ikkala maqsad koʻzda tutilishi mumkin.

Bayon va insho nutq mahsulini yaratishda oʻquvchilarga beriladigan yordam koʻlamiga koʻra, oʻquvchilarning mustaqilligi jihatidan baʼzan bir-biriga yaqin keladi, baʼzida esa bir-biridan katta farqqa ega boʻladi. Bayon matn orqali

mazmun ham, fikrlar ham tayyor berib qoʻyilgani uchun oʻquvchilarga muayyan osonlik tugʻdirsa, mustaqil yoziladigan insho mazmunini ham, fikrni ham bolaning oʻzi oʻylab topishi kerak boʻlgani uchun qiyin ish turi hisoblanadi. Zero, «insho ijodiy ishning eng yuqori shakli»dir [1].

Bayonning taʼlimiy jihatlarini quyidagilarda namoyon boʻladi: matnda mavjudligiga qarab notanish, imlosi qiyin soʻzlar, soʻz shakllari, ayniqsa, yangi tanishilgan intonatsiya, tinish belgilari aks etgan sintaktik qurilmalar nutqqa singdiriladi. Ushbu til hodisalari bundan oldingi darslarda oʻrganilgan boʻlsa, yozma ish ularni mustahkamlash va qisman nazorat qilish maqsadini koʻzda tutadi. Oʻrganilmagan til hodisalari ustida yozma ishga qadar qisqa tarzda ish olib boriladi, bayon yozish orqali ular yozma nutqqa olib kiriladi, mustahkamlanadi.

Insho oʻtkazilganda koʻpincha oʻquvchilar oldindan tanishadigan matn boʻlmaydi. Matn asosida, savol-javob usuli bilan tayyorlanadigan insho esa bayonga oʻxshab ketadi. Bunday vaziyatda bayonda boʻlgani kabi til hodisalari: notanish, imlosi qiyin soʻzlar, soʻz shakllari, ayrim sintaktik qurilmalar ustida ishlanadi. Bunda ushbu yozma ish turi nutq saviyasini kuzatish, qisman nazorat qilish uchun ham xizmat qiladi.

Amaliyotda bayon ikki xil tarzda oʻtkazilishi kuzatiladi:

1) puxta tayyorgarlik koʻrilgan holatda yoziladigan bayon;

2) odatdagi tartibdagi (matnni uch marta oʻqib berish, imlosi qiyin soʻzlarni xattaxta yozib qoʻyish va h.k.), nazorat ishiga yaqin xarakterdagi bayon.

Notanish, imlosi qiyin soʻzlar, soʻz shakllari bilan tanishtirish puxta tayyorgarlikka kirmaydi. Bizningcha, puxta tayyorgarlik deganda til birliklarini tushuntirish, mashqlar yordamida mustahkamlash, amalda qoʻllash tushuniladi. Savol-javob usuli bilan oʻquvchilarning matnini oʻzlashtirishlarini taʼminlash ham puxta hozirlik koʻrishga kiradi, chunki tavsiya etilayotgan savol-javob jarayoni matnni yod olishga yaqin darajaga olib keladi. Bayonning bogʻlanishli nutq oʻstirishdagi xizmati matnning tashqi belgilariga (xat boshi, gaplarning chegarasi belgilanganligi, matnning qismlarga ajratib yozilganligi va b.) amal qilinganlikda koʻrinadi. Bayon matnida gaplarning bogʻlanishlilik jihatlarini taʼminlangan boʻladi. Shunga qaramay, oʻquvchi bayon mavzusini tasavvur qila olishi, nima haqda yozish kerakligini anglab etishi lozim.

Inshoda vaziyat boshqacha tus oladi: oʻquvchi matnning mazmuni, mazmuniy izchilligi, tuzilish xususiyatlarini oʻzi mustaqil ravishda belgilaydi.

Insho matnning tuzilish xususiyatlariga doir bilimlarni mustahkamlash maqsadi bilan oʻtkazilishi yoki bunday maqsadga ega boʻlmasligi mumkin. Insho matnning tuzilish xususiyatlari bilan bogʻliq ravishda oʻtkazilganda, «matn tuzish», «matn yaratish» tarzida oʻz nomi bilan atalgani maʼqul. Keyingi davrda oʻquvchilarni matn tuzishga oʻrgatish masalalariga bagʻishlangan ishlar maydonga kela boshladi. Matn tuzish (yaratish)ga oʻrgatish ishlarida gapda soʻzlarning oʻzaro bogʻlanishi, soʻz va soʻz shakllarining

talaffuzi va imlosi, tinish belgilarga doir ta'lim mazmuni asosiy mavqeda bo'lmaydi. Zero, matn tuzish ustidagi ishlar gaplarning o'zaro bog'lanishi, bog'lovchi vositalar kabi o'z ta'lim mazmuniga ega.

Metodik adabiyotlarda inshodan ko'proq matnning tuzilish xususiyatlariga doir bilimlarni mustahkamlash maqsadi qo'yilib, o'quvchilar yozma ishini baholashda ham asosan shularni hisobga olish mo'ljallanadi. Masalan, «Ona tili o'qitish metodikasi» darsligida o'quvchilar inshosini baholashda quyidagilar hisobga olinishi alohida ta'kidlangan:

1. Insho mavzusining yoritilishi (Mazmuni mavzuga mosmi, ya'ni yetarli yoritilganmi, haqiqatga mos keladimi?).

2. Reja, kompozitsiya, izchillik (reja to'g'ri tuzilganmi, materialni bayon qilish tartibi rejaga mos keladimi, mazmunda takror yo'qmi, zarur o'rinlar tushib qolmaganmi, izchillik buzilmaganmi, asosiy fikr aniqmi, xulosa chiqarilganmi?).

3. Janri, uslubi (hikoya tarzidagi matnda tasviriy va muhokama elementlari bormi, uslubda xatoga yo'l qo'yilmaganmi, insho mavzusi va vaziyatni yoritish vazifasini jam va uslub oqlay oladimi, badiiylik elementlari bormi?).

4. Insho hajmi (so'z, gap soni; lakonizm yoki ko'p so'zlilik).

5. Leksika (so'zlardan to'g'ri foydalanish, sinonim, antonim, frazeologizmlardan foydalanish).

6. Sintaksis (gapning hajmi, sintaktik tuzilmalarning bir xil yoki har xilligi, murakkab tuzilmalar bormi?).

7. Imloviy va punktuatsion savodxonlik, xatolar xarakteri (qo'pol va juz'iy xatolar) [1].

Ko'rinib turganidek, inshoga qo'yiladigan bahoda matnning tuzilish xususiyatlari asosiy mavqega olib chiqilgan. Lekin bularda notanish (yangi) o'rganib borilayotgan so'zlar, so'z shakllari, sintaktik qurilmalarning ishlatilgan yoki ishlatilmaganligi nuqtayi nazaridan tahlil qilish ko'zda tutilmagan. «Ona tili o'qitish metodikasi» darsligida matnni yozishda imlo qoidalar va husnixatga e'tibor berish, matnni xat boshidan yozish, hoshiyaga rioya qilish kabi talablar «texnik» vazifalar ifodasi bilan ataladi [1]. Holbuki, imloga, tinish belgilariga, qo'shimchalarga doir qoidalar ona tili darslarida o'rganiladigan asosiy bilimlar sanaladi. Shu bois ularni «texnik» vazifalarga taqab qo'yish unchalik to'g'ri emas.

Bayon va inshoning ta'limiy jihati shundan iborat bo'lishi kerakki, o'quvchilar ona tilidan o'tilayotgan nazariy bilimlar bilan qurollangan holda so'zlar, so'z shakllarining imlosi, tinish belgilarining qo'llanishi, gaplarning tuzilishiga e'tibor bilan qarab o'zlari yo'l qo'yayotgan xatolarni topa olish va tuzata bilish ko'nikmalarini egallay borishlari darkor.

Ta'limiy bayon va inshoda o'qituvchining yordami shunda bo'lishi lozimki, u yozma ish yozilayotgan paytda

xatoga ishora qilishi, zarur bo'lganda ko'rsatishi va o'quvchini ushbu xatoni mustaqil ravishda, ba'zan qoida yordamida tuzatishga undashi kerak. O'quvchi yo'l qo'yayotgan xatoni o'zi payqay olmaydigan, tuzata bilmaydigan holatlarda o'qituvchi o'z maslahatlari bilan yordam berishi to'g'ri bo'ladi. U bu ishini o'quvchi sha'niga tegmaydigan qilib tashkil etadi. M.R.L'vov aytgandek, o'qituvchining yordami «didaktik yordam» bo'lmog'i lozim [2]. Shunday ekan, o'qituvchining maqsadi o'quvchilar yo'l qo'yayotgan xatolarni tuzatish bo'libgina qolmay, ularni o'z-o'zini tekshirib borishga asta-sekinlik bilan o'rgatib borishdir. Bunda boladan o'tilgan qoidani so'rash, uni imlo lug'atiga murojaat ettirish ham mumkin.

Yozma ish yozib bo'lingandan keyin o'quvchilarni bir-birlarining ishini tekshirishga undash maqsadga muvofiqdir. Yozma ishdagi xatolarni tuzatish ishlari shunchaki bajarilmaydi, balki bu bilan o'quvchilarni o'z xatolarini va o'zgal xatolarini mustaqil ravishda topish va tuzatishga o'rgatishdir [2].

O'quvchi o'zining ona tilini o'rganish sohasidagi, o'z nutqini o'stirishdagi faoliyatini baholash va tashhislash ko'nikmasini egallay borishi lozim. Baholash va tashhislash natijalari o'quvchini o'z imkoniyatlari haqida o'ylashga undaydi, o'zini-o'zi boshqarishga da'vat etadi. Sinfdozlarining ravon, mazmundor so'zlashi uni refleksiv harakat sari yo'naltiradi, ya'ni bola sinfdoshidan orqada qolmaslikka intila boshlaydi. G.Hasanova ta'kidlaganidek, «Boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'zi haqida bilishi o'z faoliyatini baholashning asosi hisoblanadi» [3]. Shuni ham eslatish lozimki, so'zamol o'rtoqlariga yeta olmaslik hissi bolada umidsizlik hissini ham uyg'otishi mumkin. Shunga qaramay, o'qituvchi tomonidan ko'riladigan o'quvchining qurbi yetadigan, uni muvaffaqiyat sari yetaklaydigan chora-tadbirlar o'z kuchiga ishonchni tarbiyalaydi. Ayniqsa, dars oxirida o'qituvchining beradigan bahosi, o'quvchilarni erishgan yutuqlari uchun maqtashi shu maqsad uchun xizmat qiladi. Buning uchun esa o'qituvchi o'quvchilar tuzayotgan gaplarning mazmundorligi, matn mazmunini qayta hikoya qilish hamda biror mavzuda hikoya qilishlari (matn yaratishlari) talab darajasida ekanligiga e'tibor bilan qarashi, shu nuqtayi nazardan baholashi lozim bo'ladi.

O'qituvchining bahosini turli yoshdagi o'quvchilar turlicha tushunadilar. Chunki baho leksik va grammatik (morfologik va sintatik, punktuatsion) jihatdan beriladigan izoh mazmunida bo'lganidan keyin, ushbu tushunchalarni yaxshi anglaydigan o'quvchilar o'z yutuq va kamchiliklari nimadan iborat ekanligini ham yaxshi farqlay oladilar. Bu borada 3–4-sinf o'quvchilarining imkoniyatlari 1-2-sinf bolalarining imkoniyatlariga qaraganda ko'proqdir.

Gapni tahrir qilish jarayonida o'quvchi rivojlanadi, nutqi barkamol bo'lib boradi, unda adabiy til me'yorlariga amal qilish uchun yetarli bilim shakllana boshlaydi.

Adabiyotlar

1. Qosimova K., Matchonov S., Gulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi: Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun darslik: –T.: «Noshir», 2009. 330-b.

2. Львов М.Р. Методика развития речи младших школьников: Пособие для учителя. 2-е изд., перераб. –М.: «Просвещение», 1985. – С. 165.

3. Хасанова Г.К. Бoшлaнгич синф ўқувчиларида ўз фаолиятини баҳолаш ва таҳсиллаш кўникмаларини шакллантиришнинг педагогик асослари: Пед.фан.номз. ...дисс.автореферати. –Тошкент: 2009. 3-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолда бoшлaнгич синф oнa тили дaрслaридa o'quvчилaрни бaйoн вa иншo yozишгa, шунингдек, мaтн тuzишгa o'rgaтишдa ушбу yozмa иш турлaрининг бир-биридaн фaрqlaри нимaлaрдaн ибoрaт eкaнлиги, o'zигa xos тa'lim мaзмунини устидa қaндaй иш oлиб бoриш керaклиги ҳaқидa сo'z yuritлaн.

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь идёт об обучении написанию изложения и сочинения на уроках родного языка в начальных классах, а также составлению текста и чем отличаются эти виды письменной работы, как проводить работы над специфическим содержанием образования.

SUMMARY. In the article, what are the differences between a statement and an essay when teaching students to write a statement and an essay, as well as teaching them to compose a text, and what kind of work is done on the specific educational content in the primary-grade mother tongue classes it is mentioned that it should be carried out.